

КИЇВСЬКІ ІМПЕРСЬКІ ОЧІЛЬНИКИ І «УКРАЇНСЬКЕ МОВНЕ ПИТАННЯ» (ДО 140-х РОКОВИН ВИДАННЯ ЕМСЬКОГО УКАЗУ)

У статті аналізується особливість мовної ситуації в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX ст. та висвітлюється ставлення очільників київської губернської адміністрації у 60–70-х рр. XIX ст. до «українського мовного питання». Автором охарактеризовано методи та заходи київських чиновників вищого рангу в сфері мовної політики імперської влади в українських губерніях у період впровадження Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.). Висвітлено практику вживання та використання української мови імперськими чиновниками та встановлено, що певна лібералізація у мовній політиці щодо українського мовного питання у діяльності місцевої імперської адміністрації здійснювалася чиновниками для ефективного впровадження урядової політики у краї. Досліджено стан українського книговидання у період дії Валуєвського циркуляру та Емського указу на території Наддніпрянської України. Розкрито взаємини між губернською адміністрацією краю та київськими українофілами у другій половині XIX ст. при розв'язанні мовного питання. Визначено, два головних етапи у ставленні київських очільників до «українського мовного питання»: перший — прагматичний; другий — прагматично-контраверсійний.

Ключові слова: генерал-губернатор, губернатор, українофільство, мовне питання, Емський указ.

Dmytrii Nikolaichuk

KIEV IMPERIAL HEADS AND «UKRAINIAN LANGUAGE ISSUE» (140TH ANNIVERSARY OF THE PUBLICATION ON THE DECREE EMS)

The article analyzes the feature of the language situation in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth century. and highlights the attitude of the leaders of the Kiev provincial administration in the 60–70-ies. XIX cent. the «Ukrainian language issue». The author describes the methods and measures Kyiv senior officials in the field of language policy of imperial power in the Ukrainian provinces during the introduction Valuev Circular (1863) and Ems decree (1876). Deals with the practice and use of the Ukrainian language and imperial officials found that some easing in the Ukrainian language policy regarding the language issue in the activities of the local imperial administration officials carried out for the

* **Дмитрій Ніколайчук** — аспірант, відділ історичної регіоналістики, Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна) e-mail: nikolaychuk-17@mail.ru.

effective implementation of government policies in the region. The state of Ukrainian publishing the duration Valuev Circular and Ems decree in the territory of Dnieper Ukraine. Reveals the relationship between the provincial administration and land ukrainofil Kyiv in the second half of the nineteenth century. In solving the language problem. Determined, the two main stages in relation to the leaders of Kiev "Ukrainian language issue": first — pragmatic, second — pragmatically controversial.

Keywords: *Governor-General, Governor, Ukrainophilism, language issues Ems decree.*

Суспільно-політичні події, що розгорнулись в Україні упродовж 2010–2014 рр. є яскравим унаочненням важливості уміння влади проводити збалансовану політику щодо мовного питання. Так, мовна політика, яку повела адміністрація тогочасного президента України В. Януковича та політичної сили, на яку він опирався — «Партії регіонів», зокрема прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» від 15 червня 2012 р. стало тим чинником, який не лише не сприяв консолідації українського суспільства, а й суперечив самій логіці процесу державотворення в Україні, посиливши протистояння у суспільстві та загострюючи внутрішньополітичну ситуацію. Правда і дії політичних сил та лідерів, що прийшли до влади в Україні у результаті Революції гідності у мовному питанні також виявилися серед тих чинників, що дозволили дестабілізувати ситуацію в країні та стати приводом до зовнішнього втручання з боку путінського керівництва Російської Федерації у внутрішні справи суверенної держави України, розпочавши так звану «російську весну» на Південному Сході та Півдні України.

Аналіз мовної політики російського самодержавства щодо українського питання та дій чиновників, як вищого так і місцевого рангу при реалізації заборонних норм Емського указу (1876 р.) є актуальним питанням, розкриття якого має допомогти усвідомити українському політикуму важливості зваженого підходу при вирішенні цієї досить чутливої проблеми у сучасному українському суспільстві та унеможливить у майбутньому прорахунків влади при вибудові державної мовної політики, яка має подолати конфліктність у суспільстві, розв'язати «проблеми Донбасу» та сприяти процесам державотворення в Україні.

Мета дослідження полягає у спробі висвітлити політику київської місцевої імперської адміністрації в «українському мовному питанні» у 60–70-х рр. XIX ст.

Історіографія дослідження. Дослідження «українського мовного питання» у другій половині XIX ст. представлено досить вагомим наробком, як в українській, так і зарубіжній історіографії, яку умовно поділено на: дорадянську, радянську та пострадянську. У дорадянській історіографії значне місце аналіз цієї проблеми займав у роботах М. Драгоманова («Что такое украино-

фильство?»)¹, М. Грушевського². У радянській історіографії вивчення цієї проблеми пройшло ряд етапів. Найбільший інтерес до неї виявили історики 1920-х рр. (В. Міяковський³, Ф. Савченко⁴), 1960-х рр. (М. Жовтобрюх⁵) та першої половини 1980-х рр. (Г. Марахов⁶).

Одними з перших і найбільш фундаментальних робіт радянської історіографії 1920-х рр. стала брошура В. Міяковський «Ювілей цензурного акту 1876 року» (К., 1926)⁷ та монографія Ф. Савченко «Заборона українства 1876 р.» (К., 1930)⁸. Так, В. Міяковський одним із перших у радянській історіографії розкриває питання участі київських чиновників у організації діяльності Південно-Західного відділу Імперського Російського географічного товариства (ПЗВ ІРГТ), а також, посилаючись на записку Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова до Олександра II 1881 р. про «малорусский язык», аналізує погляди київського чиновника вищого рангу в українському мовному питанні. Монографія «Заборона українства 1876 р.» (К., 1930) Ф. Савченка стала інноваційною в радянській історіографії цього періоду. Автор вперше залучив до вивчення проблеми широкий комплекс архівних документів та матеріалів, які вводились і вперше в науковий обіг, що дозволило з різним ступенем деталізації оцінити роль київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова в створенні та діяльності ПЗВ ІРГТ, висвітлити ряд ключових аспектів «українського питання» в Російській імперії.

Новий етап у дослідженні проблеми розпочався у період розгортання процесів державотворення в Україні у 1990-х рр. — на початку ХХІ ст. і пов'язаний з дослідженнями І. Коляди⁹, В. Сарбея¹⁰, О. Реєнта¹¹, В. Шандри¹².

¹ Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; Приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с.

² Грушевський М. Про українську мову і українську справу. — К., 1917.

³ Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року [Електронний ресурс] // Бібліологічні вісті. — К., 1926. — № 3. — С. 62–73. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/miak1876.htm>.

⁴ Савченко Ф.Я. Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Українська академія наук. — Харків; Київ: державне видавництво України, 1930. — 414 с.

⁵ Жовтобрюх М. Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.). — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — 415 с.

⁶ Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине 50–60-е гг. ХІХ в. — К.: Вища школа, 1981. — 160 с.

⁷ Міяковський В. Вказ. праця.

⁸ Савченко Ф. Вказ. праця.

⁹ Коляда І. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди». — Переяслав-Хмельницький, 2010. — 43 с.

¹⁰ Сарбей В. Національне відродження України. — К.: «Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.

Найбільш комплексно підійшла до аналізу функціонування імперського адміністративного апарату в українських губерніях сучасна дослідниця В. Шандра, яка у своєму дослідженні «Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.» подає оцінку чинників розвитку імперського адміністративного апарату українських губерній у складі самодержавної Росії, характеризує діяльність генерал-губернаторів Наддніпрянської України та їхнє місце й роль у владній ієрархії Російської імперії. Актуальним для нашого дослідження є твердження дослідниці, що київський генерал-губернатор надав певну підтримку діячам руху навіть після Емського указу і репресій, що розпочалися; негласно «спускав на гальмах» виконання Емського указу в його губерніях¹³. Важливою в історіографічному контексті для нашого дослідження є докторська дисертація сучасного українського історика, професора І. Коляди «Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст.» (К., 2010)¹⁴, в якій висвітлено суспільно-політичне тло діяльності учасників українського руху 60–70-х рр. XIX ст. та їхні взаємини з місцевими імперськими очільниками, в тому числі і у мовному питанні.

Серед сучасної зарубіжної історіографії варто виокремити монографію О. Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX века)» (СПб., 2000)¹⁵ та колективну монографію сучасних російських дослідників «Западные окраины Российской империи» (М. 2006)¹⁶. Новизною монографії О. Міллера є те, що політика очільників Південно-Західного краю у мовному питанні висвітлюється без ідеологічного контексту, а діяльність київського, волинського та подільського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова розглянуто під кутом політики справжнього імперського чиновника: «самого квалифицированного и изошренного среди высших сановников противника украинофильства», діяльність якого мала сприяти подальшій асиміляції українців, їхній остаточній інтеграції в імперську модель і виключала будь-який самостійний національний розвиток; але на відміну від інших, він прагнув це здійснювати «м'яко», не радикально, заходами, які б не викликали активного спротиву та неприйняття, активно співпрацю з українофілами, певними поступками щодо їхньої культурно-освітньої діяльності. У колективній монографії проаналізовано український рух в 1870-х рр. та політику щодо нього київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, якого названо одним з «лобістів» українофілів, що використовував

¹¹ *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.

¹² *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. — 427 с.

¹³ Там само — С. 311.

¹⁴ *Коляда І.* Вказ. праця.

¹⁵ *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX века). — СПб., «Алетейя», 2000. — 260 с.

¹⁶ *Западные окраины Российской империи* / [Л.А. Бережная, О.В. Будницкий, М.Д. Долбилов и др.]. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.

своє службове становище як інструмент «приручення» українофілів, воліючи надати руху обмежених легальних рамок діяльності¹⁷.

Новизна дослідження полягає у спробі розкриття й аналізу методів здійснення мовної політики такими чиновниками київської місцевої імперської адміністрації, як генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков та цивільний губернатор М. Гессе.

60-ті рр. ХІХ ст. в Російській імперії вирізнялись деякою лібералізацією суспільно-політичного життя, зокрема й лояльністю урядової політики щодо українського мовного питання. Так, на початку правління імператора Олександра ІІ амністуються кирило-мефодіївські братчики, а одному з них — Василю Білозерському, швагру П. Куліша, дозволено видання першого україномовного журналу «Основа», знято заборони на видання творів П. Куліша, Т. Шевченка (у 1860 р. вийшло нове видання «Кобзаря»).

У цей же період у наукових та суспільних колах Російської імперії питання самостійності української мови набуває суспільної значимості. Російські «вищі кола» змушені були враховувати такий стан речей, але разом з тим обрали політику широкого використання російської мови у всіх сферах життя Російської імперії. Так, оволодіння російською мовою українцем, як управлінською, полегшувало йому доступ до державної служби й кар'єрного зростання¹⁸. Разом з тим бюрократія самодержавної Росії, як і будь-яка бюрократія, виходячи із прагматичних міркувань не виключала повністю використання української мови у сфері офіційного діловодства. Показовим у цьому контексті є практика використання української мови при оприлюдненні та роз'ясненні малоосвіченим і практично неписьменним українським селянам основних норм «Маніфесту про звільнення селян» (19 лютого 1861 р.) та «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» (19 лютого 1861 р.), «Положення про земельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» (19 лютого 1861 р.).

У березні 1861 р., попри покарання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві у 1847 р. П. Кулішу було дозволено перекласти українською мовою Маніфест від 19 лютого 1861 р. (про звільнення селян від кріпацтва) і «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р. Розуміючи складність завдання, П. Куліш звертається по допомогу в термінотворенні до членів Санкт-Петербурзької громади. «Василий Михайлович! 1) если у Вас в пятницу вечер свободен, то приезжайте в заседание украинского совета, в котором будет читан первый лист устава о крестьянах, переведенный на украинский язык. Пригласите и Афанасия Васильевича 2) Костомаров также обещал. Переводчик не обязывается подчиняться общему приговору в тех случаях, когда он будет убежден твердо, что так, а не иначе,

¹⁷ Западные окраины Российской империи / [Л.А. Бережная, О.В. Будницкий, М.Д. Долбилов и др.]. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — С. 283.

¹⁸ *Поліщук Ю.* Мовна політика російської влади в Україні (кінець ХVІІІ — середина ХІХ ст.) // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2015. — Вип. 4 (78). — С. 221.

следует выразиться; но он уверен, что многое подскажут ему и многое помогут установить в юридической терминологии. П. Кулиш. 16 марта 1861 г.¹⁹».

Однак чернетка перекладу все одно зазнала критики з боку В. Буткова, державного секретаря, який наполягав на тому, щоби переклад було зроблено мовою, зрозумілою для простолюду та перекладач дотримувався «сколь возможно ближе тому языку и тем выражениям, кои употребляются ныне малороссийскими крестьянами». У відповідь П. Куліш написав листа: «Приношу вашему превосходительству покорнейшую благодарность за снисходительное объяснение, как правительству угодно смотреть на предмет, в котором заинтересованы столь многие. Что касается до моего перевода на украинский язык Положений о крестьянах, то имею честь изъяснить вашему превосходительству, что желание восстановить некоторые исчезнувшее из простонародного языка термины происходит во мне из одного моего взгляда на прошедшее и настоящее, но также и из существенной необходимости, которая всегда находится в связи с прошедшим. Если оставить без перевода термины великорусские, конечно понятные для всех, управляемых российскими законами, но понятные обязательно, то перевод представит помесь языков, равно неприятную и для великорусского, и для украинского читателя. Что же касается до характера языка, до ясности и выразительности смысла, то каждый официальный наставник в этом случае будет играть роль домашней курицы, которая бы вздумала учить дикую птицу летать. ... если я, готовившейся с детства быть украинским писателем и к старости не желающий ничего другого на земле, — если я сделаю дело плоховато, то каково сделают люди, родившиеся не в простонародном быту, проводившее жизнь вдали от народа и приложившие свои труды вовсе не к народоведению. Мне было бы грустнее, нежели кому-либо из украинцев, осмеивать публично перевод, который бы оказался сродни кое-чему, выдаваемому у нас за настоящую украинскую речь, по недостатку истинных знатоков этой речи в классе образованном и литературном²⁰».

Цікаво, що деякі із зауважень В. Буткова були цілком слушні, з погляду юридичних тонкощів, залишених поза увагою перекладача. Наприклад, термін державець П. Куліш ужив у значенні російського слова «поміщик», що могло викликати, на думку В. Буткова, непорозуміння. Щоправда, інші виправлення, зроблені в Головному комітеті з селянських питань, відповідали загальноруській термінології й були розраховані, як на «великоросів», так і «малоросів». Не погоджуючись із пропозиціями чиновників, П. Куліш вирішив не узгоджувати свій переклад із офіційними вимогами, які в деяких випадках мали вигляд, хоч як це дивно, цілком обґрунтованих²¹. І справа, яка на думку сучасників, мала важливе суспільне значення, так і не була завершена П. Кулішем, для якого

¹⁹ *Вашкевич В.* Перевод П.А. Кулиша на украинский язык манифеста 19 февраля 1861 года и Положения о крестьянах [Электронный ресурс] // Киевская старина. — 1905. — Т. 88. — № 2. — Отд. 1. — С. 324–341; № 3. — Отд. 1. — С. 422–460; Отдельный оттиск. — 55 с. — Режим доступа: <http://litopys.org.ua/rizne/kulmanif.htm>.

²⁰ Там же.

²¹ *Даниленко А.* Українська Біблія і Валуєвський циркуляр 1863 р. // Українська мова. — 2013. — № 4. — С. 13.

виявилось досить принциповим збереження лексичних норм значення слів, їх український правопис і неможливість використання російської правничої термінології, хоча й зрозумілої для більшості пересічних українців.

Разом з тим, сучасний російський історик О. Міллер зазначає, що російська імперська місцева адміністрація не полишила ідеї використання української мови для роз'яснення основних положень нормативно-правових актів аграрної реформи 1861 р., назвавши такі заходи нічим іншим, як «стремлением власти довести свои решения до крестьян... не останавливались перед тем, чтобы обратиться к ним на украинском языке²²».

Київський цивільний губернатор П. Гессе намагаючись роз'яснити урядові рішення щодо аграрної реформи 1861 р., наказав надрукувати царський маніфест з основними положеннями реформи і свою промову до волосних старшин українською мовою.

Здійснюючи поїздку по губернії у 1862 р., з метою роз'яснення селянам необхідності укладання ними «уставних грамот», київський цивільний губернатор П. Гессе мав із собою чиновника, який повинен був перекладати його промову «малоросійською мовою» і роздавав потім друковані екземпляри українського тексту зібраним старшинам²³.

Важливість використання української мови при роз'яснювальній роботі із українськими селянами Київської губернії відмічалось у рапорті до начальника Третього відділення В. Долгорукова київським жандармським штаб-офіцером від 12 березня 1861 р.: «Киевская губерния населена чисто малороссиянами и украинцами, чтобы каждый малоросс мог бы взять в толк на своем родном языке даруемые государем императором милости, не бесполезно было бы допустить перевод высочайшего положения на малороссийский язык с дозволением вольной продажи таковых, по сем опубликовать в “Губернских ведомостях”, мера эта предотвратила бы простолудинов от всякого злого искушения веровать по свойственной им простоте в какие-нибудь рассказы людей неблагонамеренных, всякая деревня могла бы обзавестись сама по себе таким экземпляром, грамотею из своей среды они поверят лучше, нежели поземельным владельцам или должностным лицам²⁴».

Таку ж практику впровадив і чернігівський губернатор Сергій Голіцин. Він послуговувався «Селянським положенням» перекладу Пантелеймона Куліша, а окрім того, принагідно, долучився до передачі у С.-Петербург коштів, які були зібрані чернігівськими громадівцями на друк української літератури. Подібним чином, Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє

²² Міллер А. Указ. соч. — С. 69.

²³ Там же.

²⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 22.

розіслало по всіх волостях своєї губернії роз'яснення селянам про їхні нові права, згідно «Положення» 19 лютого 1861 р. також в українському перекладі²⁵.

Практику вживання та використання української мови імперськими чиновниками у цей період дослідники пояснюють певною лояльністю царського уряду у мовному питанні, яка існувала до Польського повстання 1863 р.²⁶

Видання Валуєвського циркуляру 1863 р. мало на меті насамперед обмеження культурницької діяльності українських громад²⁷, стало ефективним короткостроковим заходом, який визначив напрямок боротьби російського імперського уряду з українським національним рухом до кінця 60 — початку 70-х рр. XIX ст.²⁸.

Певна лібералізація у мовній політиці щодо українського мовного питання в діяльності місцевої імперської адміністрації пов'язана з очільником Київського, Волинського та Подільського генерал-губернаторства князь О. Дондуковим-Корсаковим (1869–1878 рр.), який намагався досягти певного компромісу між лідерами українського національного руху та офіційною імперською політикою після запровадження Валуєвського циркуляру (1863 р.).

Постать російського чиновника О. Дондукова-Корсакова серед інших імператорських сановників в Україні виділяється своєю прогресивністю та певним усвідомленим необхідності проведення зваженої політики в «українському питанні», яка б базувалась не на конфронтації та адміністративних обмеженнях щодо цілком справедливих очікувань і прагнень з боку українців, а необхідності пошуку відповідної викликам часу моделі співпраці імперської адміністрації краю з ними. Його керування Південно-Західним краєм Російської імперії припало на період впровадження, а головне реалізації, реформ Олександра II, спроби виробити нові засади політики центрального уряду щодо соціально-етнічних проблем українців після розгрому польського повстання 1863–1864 рр., в умовах радикалізації суспільних настроїв, наростання революційного терору, пов'язаного з появою та розгортанням народницького руху в Наддніпрянській Україні. Саме О. Дондуков-Корсаков став тим імперським чиновником, що прагнув вирішувати «українське питання», пов'язуючи його з соціально-економічними та суспільно-політичними завданнями імперської влади в українських губерніях²⁹.

Діяльність російського імперського чиновництва щодо українського національного руху в роки правління Олександра II і відображення цієї проблеми в

²⁵ Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні // *Красзнавство*. — 2011. — № 1. — С. 44.

²⁶ Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках // *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; [редкол.: Колесник В.Ф. (голова) та ін.]*. — Київ: УНІСЕРВ, 2013. — Вип. 40. — С. 72.

²⁷ Шандра В. Вказ. праця. — С. 46.

²⁸ Казакевич О. Вказ. праця. — С. 72.

²⁹ Ніколайчук Д. Генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков в оцінці російського історика О. Міллера // *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. Потильчак, І. Ветров, Ж. Іщенко, О. Сушко*. — К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2015. — Вип. 3 (7). — С. 221.

російській громадській думці, як і поставлені у зв'язку з цим питання, мають принципове — не тільки наукове, але й суспільно-політичне значення у сучасній ситуації, що склалась навколо україно-російського конфлікту на Сході України³⁰.

Розуміння київським генерал-губернатором ситуації в українському питанні є досить ґрунтовним, оскільки О. Дондуков-Корсаков точно визначає основні механізми, які б забезпечили подальшу ефективність асиміляційних заходів російського уряду. Насамперед, пов'язуючи її з прискоренням розвитку інфраструктури для поживлення сполучення та взаємозв'язку з «Великороссией»³¹. Це дає підставу нам стверджувати, що О. Дондуков-Корсаков був не просто імперським чиновником призначеним в Україну для виконання прямих вказівок керівництва з Санкт-Петербургу, а політиком прагматичного мислення, який мав власні погляди на ситуацію, та намагався вирішувати наявні проблеми комплексно, а не «точковими» заходами. При цьому, варто зауважити, що генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков був чиновником «самого кваліфіцированого и изошренного среди высших сановников противников украинофильства»³², діяльність якого мала сприяти подальшій асиміляції українців, їхній остаточній інтеграції в імперську модель і виключала будь-який самостійний національний розвиток, але на відміну від інших, він прагнув це здійснювати «м'яко», не радикально, заходами, які б не викликали активного спротиву та неприйняття.

Навіть газета «Киевлянин» — з 1874 р. центр об'єднання противників українофільства — змушена була констатувати, що показ опери М. Лисенка «Різдвяна ніч» став «в Києве животрепещущим вопросом дня, привлекая толпами зрителей в театр и возбуждая в театральной зале огромный восторг и одушевление». Газета публікує матеріали та протоколи київського відділу Російського географічного товариства. Тут навіть було надруковано українське оповідання І. Нечуя-Левицького з редакційною приміткою про те, що публікується цей «юмористический, бытовой этюд в оригинале, на малорусском языке, который в подобного рода очерках собственно не переводим». Про таку лояльну позицію газети свідчить і той факт, що її редактор В. Шульгін, покидаючи 1862 р. кафедру в Київському університеті, рекомендував собі на зміну саме М. Драгоманова, чий погляд був йому добре відомі.

З 1874 р. щоденна київська газета «Киевский телеграф» (фактичним редактором якої став М. Драгоманов) у руслі драгоманського позитивістського підходу набула українофільського спрямування.

Ситуація змінюється після видання Емського указу 18 (30) травня 1876 р. Так, перші три пункти указу обмежували розповсюдження україномовної літератури і передбачали заборону видань українською мовою в імперії, за винятком

³⁰ *Николайчук Д.* Генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков в оцінці російського історика О. Міллера // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. Потильчак, І. Ветров, Ж. Іщенко, О. Сушко. — К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2015. — Вип. 3 (7). — С. 221.

³¹ *Миллер А.* Вказ. соч. — С. 209.

³² Там же. — С. 210.

історичних пам'яток і художньої літератури (і то тільки з дозволу ГУД у кожному конкретному випадку). Особливо підкреслювалася заборона на «кулішівку» — запропонований П. Кулішем фонетичний правопис. Заборона вживання української мови поширювалася і на сценічні вистави, «как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций» (четвертый пункт). Пункти 6, 7 і 8 стосувалися МНО. У них пропонувалося не допускати викладання малоросійською мовою у школах, «очистить библиотеки всех низших и средних учебных заведений» від книг малоросійською, а також скеровувати викладачів, котрі закінчили курс у великоросійських губерніях, на службу в Київський, Харківський й Одеський навчальні округи, а їх випускників, у свою чергу, в інші округи. 5-й пункт проекту пропонував надати фінансову допомогу львівській русофільській газеті «Слово». Нарешті, пункти 5, 10 і 11 передбачали закриття «Киевского Телеграфа», припинення на невизначений термін діяльності київського відділу Географічного товариства і вислання з краю П. Чубинського та М. Драгоманова.

З метою реалізації основних положень указу 6 липня 1876 р. було видано розпорядження київському цивільному губернатору М. Гессе про закриття ПЗВ ІРГТ. Київський цивільний губернатор М. Гессе, який на відміну від свого шефа у мовному питанні та у ставленні до діяльності київських громадівців займав менш ліберальну позицію, у повній мірі намагався виконати основні положення Емського указу. У цьому контексті важливим є той факт, що, коли київський цивільний губернатор М. Гессе звернувся до нього 29 липня 1876 р. із запитом чи не потрібно вилучити з книгарень ще не розпродані українські книги видані до указу. Але на таку ініціативу свого підлеглого генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков відповів резолюцією «Не отвечать»³³. На наш погляд, маючи відмінні погляди щодо українського мовного питання, О. Дондуков-Корсаков не хотів форсувати події. Тим більше, що положення указу не передбачали таких дій від місцевої влади.

У контексті нашого дослідження Емський указ заслуговує на увагу ще й тому, що він став одним із тих чинників, які обумовили зміни у кадровій політиці київського цивільного губернатора. Прагнучи, як будь-який сановний бюрократ, використати ситуацію на свою користь, М. Гессе вирішує скористатись ситуацією, що склалась з необхідністю виконання монаршої волі і збільшити свій особовий штат, зокрема кількість чиновників з особливих доручень або взагалі запровадити ще одну інституцію в системі влади київського цивільного губернатора — особового інспектора для нагляду за книжковою торгівлею. При цьому, як фаховий бюрократ, М. Гессе аргументовано на основі аналізу статистичних даних та порівнянь доводив необхідність запровадження таких кадрових змін. Так, у рапорті до київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова від 3 грудня 1876 р. він навів статистичні дані про кількість україномовних видань за період 1872–1874 рр.:

³³ *Міяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року [Електронний ресурс] // Бібліологічні вісті. — К., 1926. — № 3. — С. 62–73. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/miak1876.htm>.

«что в Киеве периодически отзываются украинофильские тенденции, со стремлением создать и эмансипировать малорусскую литературу. По собранным сведениям чиновником, наблюдающим за книжною торговлею, книги на малороссийском наречии составляли в 1872–1873 гг. 4,17% общего числа киевских изданий, 1873–1874 гг. этот процент при увеличении абсолютного числа малороссийских изданий в 8 раз оказался возросшим до 23,08% общего числа. Книги на малороссийском наречии обнимают 4358 печатных страниц и изданы в 65 600 экземплярах. Хотя и последовало высочайшее повеление о воспрещении ввоза в пределы империи книг и брошюр, издаваемых за границею на малороссийском наречии, печатания и издания внутри империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии, тем не менее, изданные доселе сочинения остались в обращении», при цьому просить запровадити «на основаннии высочайше утвержденного мнения Государственного Совета 6 апреля 1865 г. для надзора за книжною торговлею, типографиями, литографиями и заведениями, производящими и продающими принадлежности тиснения» та просить дозволу запровадити в Київській губернії посаду особливого інспектора для нагляду за книготоргівлею і друком: «А потому, при таком положении книжного дела, назначение в Киеве хотя бы одного на первых порах особого инспектора, с присвоенным сей должности содержанием, для надзора здесь за книжною торговлею и заведениями тиснения, составляет настоящую необходимость»³⁴.

Отже, українське мовне питання в другій половині XIX ст. було одним з ключових в політиці російського самодержавства у Наддніпрянській Україні. Політика київської місцевої адміністрації в «українському мовному питанні» в другій половині XIX ст. мала імперський характер, яка забороняючи українську мову при необхідності досягнення власних цілей часто користувалася нею. Разом з тим у ставленні київських очільників до «українського мовного питання» можна виділити два етапи: перший — прагматичний, передбачав контрольований імперською владою культурно-освітній розвиток українства, через заходи, які б не викликали активного спротиву та неприйняття, а мали б сприяти подальшій асиміляції українців, їхній остаточній інтеграції в імперську модель; другий — прагматично-контраверсійний, який також передбачав подальшу асиміляцію українців, але відзначений неоднозначністю у ставленні до українського мовного питання київських очільників. Так, генерал-губернатор краю О. Дондуков-Корсаков виступав за певну лібералізацію при розв'язанні українського мовного питання, налагодження активної співпраці з українськими інтелектуалами, вбачаючи у цьому найбільш дієвий інструмент асиміляції, який не буде сприйнятий інтелектуальною елітою негативно, тоді як київський цивільний губернатор М. Гессе та помічник попечителя Київського учбового округу М. Юзефович були активними провідниками заборонної політики у цій сфері, побоюючись, що лібералізм у цій царині може мати згубні для імперії наслідки та сприяти подальшій радикалізації українського руху, поширенню сепаратистських настроїв та прагнень.

³⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії ... — С. 146–147.

REFERENCES

1. Vashkevych, V. (1905). Perevod P.A. Kulysha na ukrajynskyy yazyk manyfesta 19 fevralya 1861 hoda y Polozhenyya o krest'yanakh. *Kyevskaya staryna*, 2, 324–341; 3, 422–460. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/rizne/kulmanif.htm>. [in Russian].
2. Hrushevs'kyy, M. (1917). *Pro ukrayins'ku movu i ukrayins'ku spravu*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Danylenko, A. Ukrayins'ka Bibliya i Valuyevs'kyy tsyrkulyar 1863 r. *Ukrayins'ka mova*, 4, 3–21. [in Ukrainian].
4. Drahomanov, M. (1991). *Vybrane («...miy zadum zlozhyty ocherk istoriyi tsyvilizatsiyi na Ukrayini»)*. Comp. R. Mishchuk; Prymit. R. Mishchuk, V. Shandra. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
5. Zhovtobryukh, M. (1963). *Mova ukrayins'koyi presy (do seredyny dev"yanostykh rokiv KhIKh st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Berezhnaya, L., Budnytskyy, O., Dolbylov, M. (2006). *Zapadnye okrayny Rossyyskoy ymperyy*. Moscov. [in Russian].
7. Zems'kyy, Yu. (2011). Selyans'ka reforma 1861 r. v konteksti protyrych natsional'nykh interesiv v Pravoberezhnyi Ukrayini. *Krayeznavstvo*. 1, 36–48. [in Ukrainian].
8. Kazakevych, O. (2013). Valuyevs'kyy tsyrkulyar 1863 roku v istoriohrafichnykh otsinkakh. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: zb. nauk. pr.* 40, 69–74. [in Ukrainian].
9. Kolyada, I. (2010). *Suspil'no-politychna diyal'nist' ukrayins'koyi intelihentsiyi v Rosiys'kiy imperiyi u druhiy polovyni XIX — na pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Marakhov, H. (1981). *Sotsyal'no — polytycheskaya bor'ba na Ukrayne 50–60-e hh. XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Myller, A. (2000). «Ukrajynskyy vopros» v polytyke vlastey y rusakom obshchestvennom mnenyy (vtoraya polovyna XIX veka). Saint Petersburg. [in Russian].
12. Miyakovs'kyy, V. (1926). Yuviley tsenzurnoho aktu 1876 r. *Bibliolohichni visti*. Kyiv. 3, 62–73. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/rizne/miak1876.htm>. [in Ukrainian].
13. Nikolaychuk, D. (2015). Heneral-hubernator O.M. Dondukov-Korsakov v otsintsy rosiys'koho istoryka O.Millera. *Drahomanivs'ki istorychni studiyi: zb. nauk. prats' molodykh istorykiv*. 3 (7), 219–227. [in Ukrainian].
14. Polishchuk, Yu. (2015). Movna polityka rosiys'koyi vlady v Ukrayini (kinets' XVIII — seredyna XIX st.). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh yi etno-natsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. 4 (78), 218–240. [in Ukrainian].
15. Reyent, O. (2003). *Ukrayina v impers'ku dobu (XIX — pochatok XX st.)* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Savchenko, F. (1930). Zaborona Ukrayinstva 1876 r.: do istoriyi hromads'kykh rukhiv na Ukrayini 1860–1870 rr. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Sarbey, V. (1999). *Natsional'ne vidrodzhennya Ukrayiny*. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Boryak, H. (Ed.) (2013). *Ukrayins'ka identychnist' i movne pytannya v Rosiys'kiy imperiyi: sproba derzhavnoho rehulyuvannya (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Russian].
19. Shandra, V. (2012). *Heneral-hubernatorstva v Ukrayini: XIX — pochatok XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Shandra, V. (2010). Ese pro chynnyky tryvaloho ukrayins'koho natsiyetvorennya. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX — pochatku XX st.* 20, 38–51. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 11.08.2016.